Qabul qilindi: 8-sentabr 2026-yil • Ma’qullandi: 14-sentabr 2026-yil • Nashr qilindi: 16-sentabr 2026-yil

САМАРҚАНД ТАРИХИЙ ОБИДАЛАРИНИ САҚЛАШ: МЕЪМОРИЙ МЕРОС МУҲОФАЗАСИ ВА УНИНГ ЖАҲОН МАДАНИЯТИДАГИ АҲАМИЯТИ

Абдиназаров Козим Зарипович

Самарқанд Давлат Архитектура ва Қурилиш Университети магистранти

Аннотация. Мақолада Самарқанд тарихий обидаларини архитектуравий мерос сифатида сақлашнинг назарий ва амалий масалалари таҳлил қилинган. Регистон ансамбли, Бибихоним масжиди, Гўри Амир мақбараси, Шоҳи Зинда мажмуаси ва Улуғбек расадхонасининг композицион, конструктив ҳамда бадиий хусусиятлари қиёсий кўриб чиқилган. Тарихий бинолардаги сейсмик хавф, намлик, тузланиш, материалларнинг эскириши, назоратсиз реконструкция ва замонавий шаҳарсозлик босими асосий муҳофаза муаммолари сифатида белгиланган. Консервацияда асллик, яхлитлик, минимал аралашув, мос материал, рақамли ҳужжатлаштириш ва меросга таъсирни баҳолаш тамойилларининг аҳамияти асосланган. Самарқанднинг 2001 йилда ЮНЕСКО Жаҳон мероси рўйхатига (i), (ii) ва (iv) мезонлар бўйича киритилиши шаҳар архитектурасининг глобал қимматини тасдиқлаши кўрсатилган. Якунда тарихий шаҳар манзарасини яхлит бошқариш, маҳаллий реставрация мактабини ривожлантириш ва барқарор туризмни йўлга қўйиш бўйича таклифлар берилган.

Калит сўзлар: Самарқанд, архитектура, тарихий обида, меъморий мерос, консервация, реставрация, Регистон, Бибихоним, Гўри Амир, Шоҳи Зинда, ЮНЕСКО.

КИРИШ

Самарқанд Марказий Осиёнинг энг қадимий шаҳарларидан бири бўлиб, унинг меъморий қиёфаси турли тарихий даврлар, динлар, ҳунармандчилик мактаблари ва шаҳарсозлик ғояларининг ўзаро таъсирида шаклланган. Афросиёб археологик ҳудудидан Темурийлар даври ансамбларигача, XIX аср шаҳар тузилмасидан

замонавий Самарқандгача бўлган қатламлар шаҳарни очиқ осмон остидаги мураккаб архитектура архивига айлантиради [1; 2].

ЮНЕСКО 2001 йилда “Самарқанд — маданиятлар чорраҳаси” объектини Жаҳон мероси рўйхатига (i), (ii) ва (iv) мезонлар асосида киритди. Объект 1 123 гектар майдон ва 1 369 гектар буфер ҳудудни қамраб олади [1]. Унинг умумжаҳон қиммати фақат алоҳида машҳур биноларда эмас, балки тарихий шаҳар манзараси, кўриш йўналишлари, маҳаллалар, кўча тармоғи ва турли даврлар ўртасидаги фазовий алоқаларда намоён бўлади.

Тадқиқотнинг мақсади — Самарқанд тарихий обидаларининг архитектуравий хусусиятларини тизимлаштириш, уларни сақлашдаги асосий хавф ва методларни баҳолаш ҳамда жаҳон меъморчилик маданиятидаги ўрнини асослаш. Манбашунослик, қиёсий-меъморий таҳлил, конструктив ёндашув ва тарихий шаҳар ландшафти концепциясидан фойдаланилди. ЮНЕСКО ва ICOMOS ҳужжатлари, номинация материаллари ҳамда архитектура консервациясига оид адабиётлар тадқиқот асосини ташкил қилди.

САМАРҚАНД ОБИДАЛАРИНИНГ МЕЪМОРИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ

Регистон ансамбли XV–XVII асрларда шаклланган Улуғбек, Шердор ва Тиллакори мадрасаларидан иборат. Уч иншоотнинг майдонга қараган пештоқлари ўзаро мувозанатли композиция ҳосил қилади. Катта равоқлар, бурчак миноралари, ички ҳовлилар, кошинкор сирт ва эпиграфик белбоғлар шаҳар жамоат маконини монументал меъморий саҳнага айлантирган. Улуғбек мадрасасидаги юлдузсимон геометрия илм ва осмоншунослик ғояларини, Тиллакоридаги зарҳал интерьер эса меъморчилик, наққошлик ва хаттотлик синтезини намоён этади [2; 3].

Бибихоним масжиди XIV аср охири — XV аср бошидаги улкан жоме иншооти сифатида Темурийлар даври қурилиш техникаси ва фазовий миқёсининг юқори нуқтасини ифодалайди. Марказий пештоқ, ҳовли атрофидаги галереялар, гумбазли масжид хоналари ва баланд барабан шаҳар силуэтида кучли доминанта ҳосил қилади. Катта ўлчамлар, тез қурилиш, оғир гумбазлар ва сейсмик таъсир кейинчалик конструктив муаммоларни келтириб чиқаргани ушбу ёдгорликни муҳофаза қилишда

аниқ ҳисоб-китоб талаб этишини кўрсатади [3; 4].

Гўри Амир мақбарасининг қовурғали кўк гумбази, баланд барабани ва нисбатан ихчам ички ҳажми мемориал архитектуранинг таъсирчан намунасидир. Бино ташқи шаклнинг аниқ силуэти билан ички макондаги зарҳал, муқарнас ва мармар безакларни уйғунлаштиради. Унинг композицион ечимлари кейинги Темурий ва Бобурий мақбаралари меъморчилигига таъсир кўрсатган [3].

Шоҳи Зинда бир ўқ бўйлаб жойлашган мақбаралар, пештоқлар, зиналар ва тор ўтишлардан таркиб топган ансамблдир. Бу ерда меъморий тажриба бир вақтда ҳаракат ва кетма-кет очиладиган манзара орқали қабул қилинади. Турли даврларга мансуб кошин, терракота, майолика ва мозаик безаклар ансамблни декоратив санъат технологияларининг ноёб тўпламига айлантиради. Улуғбек расадхонаси эса илмий вазифа учун яратилган архитектура ва муҳандислик иншооти бўлиб, Самарқанд меъморий меросининг фақат диний объектлардан иборат эмаслигини кўрсатади [1; 2].

ТАРИХИЙ ОБИДАЛАРНИ САҚЛАШДАГИ АСОСИЙ ХАВФЛАР

Самарқанд сейсмик ҳудудда жойлашган. Зилзила ва микросилжишлар гумбаз, равоқ, минора, баланд пештоқ ва пойдеворларда ёриқлар пайдо қилиши мумкин. Тарихий ғишт деворнинг юк кўтариш тизими замонавий каркасдан фарқ қилгани сабабли, уни мустаҳкамлашда бинонинг ҳақиқий ишлаш механизмини тушуниш зарур. Ҳаддан ташқари қаттиқ бетон ёки металл элемент тарихий девор билан турлича деформацияланиб, янги кучланиш ўчоқларини ҳосил қилиши мумкин.

Намлик ва тузланиш кошин, ганч, ғишт ва қоришманинг энг хавфли душманларидандир. Ер ости суви, ёғингарчиликнинг нотўғри чиқарилиши ёки таъмирда ишлатилган ўта зич цемент қоришма деворда намликни ушлаб қолади. Буғланиш пайтида туз кристаллари материал тешикларида босим ҳосил қилиб, юзани кўчиради. Шунинг учун ташқи кўринишни бўяш ёки янгилашдан олдин намлик манбаси аниқланиши лозим.

Яна бир хавф — тарихий далилга асосланмаган қайта қуриш. Йўқолган қисмни тахминан “аслига ўхшатиб” тўлдириш ёдгорликнинг ҳақиқий ҳужжатлик қимматини

пасайтириши мумкин. Шунингдек, транспорт, оммавий тадбирлар, ташрифчилар оқими, янги баланд бинолар ва инженерлик инфратузилмаси тарихий муҳитнинг визуал яхлитлигига таъсир кўрсатади. 2020 ва 2024 йиллардаги ЮНЕСКО/ICOMOS миссиялари ҳам шаҳар бош режаси, қурилиш лойиҳалари ва бошқарув режасини умумжаҳон қиммати билан мувофиқлаштириш зарурлигини таъкидлаган [5; 6].

АРХИТЕКТУРАВИЙ КОНСЕРВАЦИЯ ТАМОЙИЛЛАРИ

Архитектуравий консервациянинг биринчи тамойили — асллик ва яхлитликни сақлаш. Асллик материал, шакл, конструкция, ҳунармандчилик усули, вазифа ва муҳит орқали намоён бўлади [7; 8]. Яхлитлик эса объектнинг қимматини тушуниш учун зарур бўлган барча таркибий қисмлар ва фазовий алоқалар етарлича сақланганини англатади. Демак, фақат фасадни безаш эмас, пойдевор, конструктив тизим, интерьер, ҳовли ва атрофий манзара ҳам муҳофаза объектидир.

Иккинчи тамойил — минимал ва қайтариш мумкин бўлган аралашув. Аввало обиданинг ҳолати ўлчов, фотофиксация, архив, материалшунослик ва конструктив диагностика орқали ўрганилади. Кейин хавфни тўхтатиш учун энг кам ҳажмдаги ечим танланади. Янги қисмлар тарихий тўқимани сохталаштирмаслиги, бироқ умумий композицияни бузмаслиги керак. Венеция хартияси реставрация илмий далилга таяниши ва тахмин бошланган нуқтада тўхташи лозимлигини белгилайди [7].

Учинчи тамойил — материаллар мослиги. Тарихий ғишт, ганч ва оҳакли қоришмаларнинг намлик ўтказувчанлиги, мустаҳкамлиги ва иссиқлик кенгайиши янги материаллар билан солиштирилади. Лаборатория синовисиз қўлланган цемент, полимер ёки бўёқ қисқа вақтда тоза кўриниш берса ҳам, узоқ муддатда зарар етказиши мумкин. Маҳаллий кошинпаз ва ганчкор усталар иштирокида анъанавий технологияни қайта ишлаб чиқиш материал ва бадиий аслликни бир вақтда қўллаб-қувватлайди.

Тўртинчи тамойил — рақамли ҳужжатлаштириш. Лазерли сканерлаш, фотограмметрия, дрон тасвирлари, термография ва геоахборот тизими ёрдамида ҳар бир обиданинг рақамли модели тузилиши мумкин. Вақт давомидаги ўлчовларни солиштириш ёриқ кенгайиши, оғиш, намлик ва юза йўқотилишини эрта аниқлаш

имконини беради. Рақамли модель реставрацияни алмаштирмайди, лекин қарорларни текшириладиган маълумот билан таъминлайди.

1-жадвал.

Самарқанднинг асосий меъморий обидалари учун муҳофаза устуворликлари

Объект	Асосий меъморий белги	Муҳофаза хавфи	Устувор чора
Регистон	Пештоқ, минора, ҳовли ва кошинкор ансамбл	Сейсмик силжиш, кошин емирилиши, оммавий юклама	Конструктив мониторинг ва ташриф оқимини бошқариш
Бибихоним	Катта гумбаз, баланд пештоқ ва галереялар	Оғир конструкция, ёриқ ва намлик	Муҳандислик диагностикаси ва мос қоришма
Гўри Амир	Қовурғали гумбаз ва мемориал интерьер	Гумбаз-барабан туташуви, безак қатлами	Деформация ва микроклимат мониторинги
Шоҳи Зинда	Кетма-кет мақбаралар ва кўп даврли кошинлар	Турли материаллар, тор йўлакдаги ташриф босими	Объектма-объект консервация режаси
Улуғбек расадхонаси	Илмий вазифали ер усти ва археологик тузилма	Очиқ археологик қолдиқларнинг емирилиши	Ҳимоя муҳити ва рақамли фиксация

ТАРИХИЙ ШАҲАР МАНЗАРАСИНИ ЯХЛИТ БОШҚАРИШ

Алоҳида ёдгорликни муваффақиятли таъмирлаш бутун шаҳар муҳити муҳофаза қилинмаса етарли эмас. Самарқанднинг умумжаҳон қиммати Афросиёб, Темурийлар шаҳри, XIX аср Европа қисми, маҳаллалар ва асосий монументлар ўртасидаги тарихий-фазовий муносабатга боғлиқ. ЮНЕСКОнинг Тарихий шаҳар ландшафти ёндашуви меросни иқтисодий, ижтимоий, экологик ва шаҳарсозлик жараёнлари билан бирга бошқаришни таклиф қилади [9].

Янги қурилиш, йўл, музей, меҳмонхона ёки муҳандислик лойиҳаси учун меросга

таъсирни баҳолаш ўтказилиши керак. Баҳолаш фақат қурилиш майдонини эмас, объект силуэти, кўриш коридорлари, археологик қатлам, транспорт ва ташрифчилар ҳаракатига таъсирни ҳам қамраб олади. 2025 йилги Жаҳон мероси қўмитаси қарори Самарқанд бўйича 2020 ва 2024 йилги миссия тавсияларини амалга ошириш дастурини кучайтириш ҳамда 2026 йил 1 декабргача янгиланган ҳисобот тақдим этишни сўраган [10].

Бошқарув тизимида архитектор-реставратор, конструкция муҳандиси, археолог, материалшунос, шаҳарсоз, маҳаллий ҳунарманд, туризм мутахассиси ва маҳалла вакиллари иштирок этиши лозим. Ҳар бир объект учун хавфлар харитаси, режали профилактика тақвими ва фавқулодда вазият режаси ишлаб чиқилиши керак. Катта таъмирни кутиш ўрнига том, сув чиқариш тизими, ёриқ ва кошинларни мунтазам текшириш арзонроқ ва асл материални кўпроқ сақлайди.

ЖАҲОН АРХИТЕКТУРА МАДАНИЯТИДАГИ АҲАМИЯТИ

Самарқанд меъморчилиги ЮНЕСКОнинг (i) мезони бўйича инсон ижодий даҳосининг дурдонаси сифатида баҳоланади. Унинг улкан пештоқлари, икки қобиқли гумбазлари, миноралари, геометрик ва ўсимликсимон нақшлари, рангли кошин сиртлари архитектура, конструкция ва безакнинг яхлит тизимини ташкил этади [1; 2]. Бу тизим шаҳар миқёсида ҳам ишлайди: монументлар кўча ва майдонлар учун йўналтирувчи доминанталар вазифасини бажаради.

(ii) мезон Самарқанд ансамбларининг Ислом дунёси меъморчилиги ривожига таъсирини ифодалайди. Бибихоним ва Регистондаги композицион ечимлар, Гўри Амирнинг гумбазли мемориал типи ҳамда Темурийлар даври кошинкорлиги Эрон, Афғонистон ва Ҳиндистондаги кейинги биноларга ғоявий-технологик таъсир кўрсатган. Шу боис Самарқанд маҳаллий мактаб бўлиш билан бирга Евроосиё меъморий алмашинувининг марказидир [2; 3].

(iv) мезон шаҳарни инсоният тарихининг муҳим босқичларини намоён этувчи меъморий ансамбл сифатида эътироф этади. Мадраса, масжид, мақбара, расадхона, бозор ва маҳалла тузилмалари шаҳарнинг таълим, дин, илм, савдо ва хотира вазифаларини фазода мужассам этган. Шунинг учун Самарқанд обидаларини сақлаш

бутун инсониятнинг архитектура тарихи ҳақидаги моддий далилларни сақлаш демакдир.

Мерос туризми шаҳар иқтисодиёти, ҳунармандчилик ва халқаро имиж учун катта имконият яратади. Бироқ жаҳон аҳамияти юқори бўлгани сари муҳофаза масъулияти ҳам ортади. Ташриф сиғими, тадбирлар режими, ёритиш ва реклама ускуналари, савдо нуқталари ҳамда транспорт оқими архитектуранинг конструктив ва визуал барқарорлигига мослаштирилиши зарур. Обидани саҳна декорациясига айлантирмасдан, унинг тарихий маъносини тушунтирувчи илмий интерпретация устувор бўлиши керак.

АМАЛИЙ ТАКЛИФЛАР

Самарқанд тарихий обидаларини барқарор сақлаш учун қуйидаги чоралар таклиф этилади: ҳар бир объект бўйича рақамли паспорт ва ҳолат харитасини яратиш; сейсмик, гидрологик ва микроклимат мониторингини ягона платформага бирлаштириш; реставрация материалларини лабораторияда синаш; шошилинч мустаҳкамлашдан ташқари йирик аралашувларни илмий кенгаш экспертизасидан ўтказиш; лойиҳадан олдин меросга таъсирни баҳолаш; маҳаллий усталар ва ёш архитектор-реставраторлар учун доимий ўқув устахоналарини ташкил этиш.

Шунингдек, туристик маршрутларни бир нечта объект ўртасида тақсимлаш, нозик интерьерларда ташрифчилар сонини чеклаш, кўп тилли архитектура гидларини жорий этиш ва муҳофаза харажатларига йўналтириладиган шаффоф маблағ механизмини шакллантириш мақсадга мувофиқ. Маҳалла аҳолиси меросдан фойда кўрса ва қарор жараёнида иштирок этса, муҳофазага ижтимоий таянч кучаяди.

ХУЛОСА

Самарқанднинг тарихий обидалари Марказий Осиё меъморчилигининг турли даврларини бир шаҳар манзарасида бирлаштирган ноёб тизимдир. Регистон жамоат майдони архитектурасини, Бибихоним монументал масжид қурилишини, Гўри Амир мемориал композицияни, Шоҳи Зинда кўп даврли ансамблни, Улуғбек расадхонаси эса илм-фанга хизмат қилган муҳандислик меъморчилигини ифодалайди.

Уларни сақлашда ташқи безакни янгилашдан кўра тарихий конструкция ва

материалнинг ҳақиқий ҳолатини тушуниш муҳим. Минимал аралашув, мос материал, профилактик таъмир, рақамли мониторинг ва тарихий шаҳар ландшафтини яхлит бошқариш архитектура меросининг асллиги ва барқарорлигини таъминлайди. Самарқанднинг жаҳон маданиятидаги аҳамияти унинг гўзал қиёфасидагина эмас, балки халқлар ўртасидаги ғоя, технология ва бадиий тажриба алмашинувини моддий равишда намоён этишидадир.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. UNESCO World Heritage Centre. Samarkand – Crossroad of Cultures. World Heritage List, Property 603rev. Paris, 2001.

2. ICOMOS. Advisory Body Evaluation: Samarkand – Crossroads of Cultures (Uzbekistan), No. 603rev. Paris, 2001.

3. Golombek, L.; Wilber, D. The Timurid Architecture of Iran and Turan. Princeton University Press, 1988.

4. Pugachenkova, G. A. Зодчество Центральной Азии. XV век. Ташкент, 1976.

5. UNESCO World Heritage Centre / ICOMOS. Reactive Monitoring Mission Report: Samarkand – Crossroad of Cultures, 12–16 January 2020.

6. UNESCO World Heritage Centre / ICOMOS. Advisory Mission Report to Samarkand – Crossroad of Cultures, 18–22 November 2024.

7. ICOMOS. International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites (Venice Charter). Venice, 1964.

8. ICOMOS. The Nara Document on Authenticity. Nara, 1994.

9. UNESCO. Recommendation on the Historic Urban Landscape. Paris, 2011.

10. UNESCO World Heritage Committee. Decision 47 COM 7B.91: Samarkand – Crossroad of Cultures. Paris, 2025.

11. Jokilehto, J. A History of Architectural Conservation. Oxford: Butterworth-Heinemann, 1999.

12. Feilden, B. M. Conservation of Historic Buildings. 3rd ed. Oxford: Architectural Press, 2003.